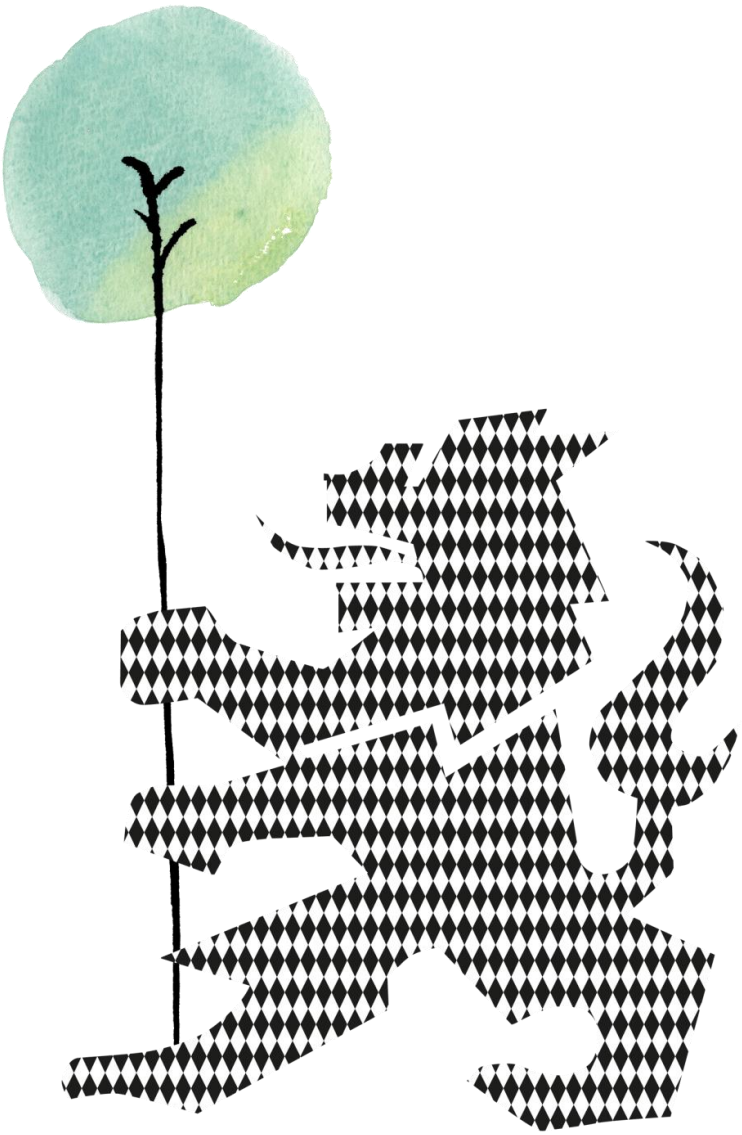
LÄNSSTYRELSEN
I KRONOBERGS LÄN

RAPPORT

BERGKVARA [G26]

FÖRDJUPAD BESKRIVNING AV EN KULTURMILJÖ AV RIKSINTRESSE

Bergkvara [G26] – Fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse

Framställt av: KMV forum AB, Bäckaby Landskap och WSP group
www.kmvforum.se; http://www.wspgroup.com/sv/WSP-Sverige/
Författare: Emy Lanemo
Uppdragsansvarig: Mia Björckebaum, KMV forum
Medverkande: Emy Lanemo, KMV forum
Stefan Höglin, Bäckaby Landskap
Cecilia Lindqvist, WSP group

Beställning: Länsstyrelsen i Kronobergs län
Länsstyrelsen i Kronobergs län
351 86 VÄXJÖ
Telefon 010 223 70 00

December 2016
Rapporten kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats
www.lansstyrelsen.se/kronoberg under Publikationer/Kulturmiljö

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Kortfattad överblick **4**

Sammanfattning *5*

Riktlinjer *6*

Bakgrund **9**

Riksintresseprojektet *9*

Vad är en riksintressant kulturmiljö? *10*

Utgångspunkterna i Bergkvara *11*

Planläge, program och övrig lagstiftning *11*

Kulturhistorisk analys **13**

Den regionala skalan: Värends centralbygder *13*

Den lokala skalan *13*

Landskapet idag 14

Kort historik *16*

Bergkvara och det agrara landskapet *18*

En industri knuten till vatten och järnväg *22*

Bedömning **26**

Miljöns riksintressanta värde 27

Fysiska uttryck i landskapet 28

Landskapsbild och visuella samband 30

Tålighet och känslighet *31*

Riktlinjer 32

Förslag på ändringar *36*

Konsekvenser **Fel! Bokmärket är inte definierat.**

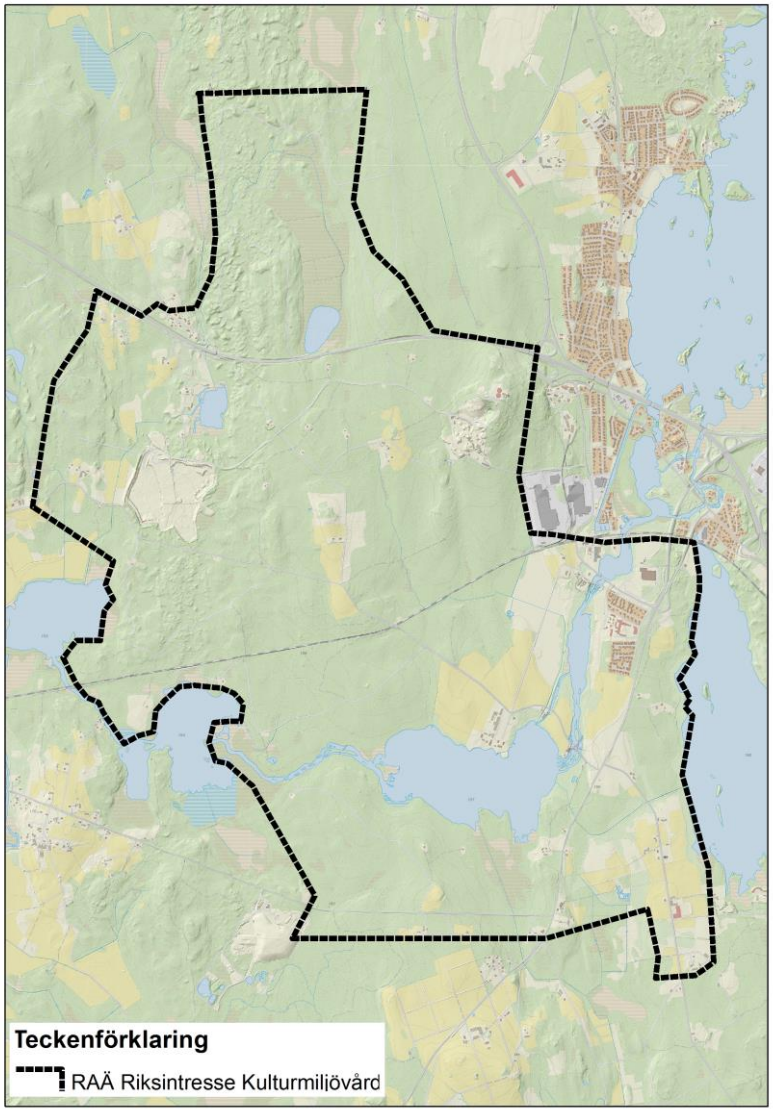
Källförteckning **36**

KORTFATTAD ÖVERBLICK

Bergkvara [G 26] (Bergunda sn)

Motivering: Bergkvara är en herrgårdsmiljö som sedan 1300-talet kontinuerligt fungerat som storgods. Godset var under senmedeltid ett av Nordens största gods, men blev från 1600-talet och framåt förankrat i lokalsamhället. Landskapet runt Bergkvara är fyllt med lämningar från jordbruk och industriell verksamhet som minner om människors levnadsvillkor under godset och hur dessa förändrats under århundradens lopp.

Uttryck för riksintresset: Ett godscentrum med medeltida ruin från 1470-talet, herrgårdsanläggning från 1700-talets slut, monumentala ladugårdsbyggnader från omkring 1900, alléer, trädgård och ett storskaligt odlingsoch betespräglat landskap. På behörigt avstånd från centrum finns f.d. byar och småskalig torpbebyggelse med tillhörande odlingslandskap samt den medeltida kyrkan i Bergunda. Längs Helige å minner exempelvis Örsleds kvarn om godsets industriella verksamhet

SAMMANFATTNING

Bergkvara är ett av Växjö kommuns åtta riksintressen för kulturmiljövården, och tillsammans med riksintresset Jät ett av två riksintressanta herrgårdslandskap i kommunen. Riksintresset Bergkvara ligger strax väster om Växjö och godset utgör en av de största markegendomarna i länet. Riksintresset omfattar endast en del av godset totala areal men är ändå geografiskt omfattande. Miljön omfattar såväl den godspräglade miljön runt huvudgården som torplandskap, underliggande gårdar, kyrkbyn Bergunda och industrimiljöer längs med Helige å. Landskapets karaktär inom riksintresset varierar därför stort mellan huvudgårdens egna förvaltade storskaliga jordbruksmarker, de underlydande gårdarnas jordbruksmarker och torpmiljöernas småskaliga och inte sällan delvis igenväxta odlingslandskap.

Bergkvara godsmiljö utgör riksintresse i sin egenskap av ett av Skandinaviens största gods under senmedeltid med nära 1000 underliggande gårdar, kvarnar och fisken i hela södra Sverige. Vid sidan av Vadstena kloster och Uppsala domkyrka var Trolle på Bergkvara en av landets största jordägare. Uppbyggnaden av Bergkvaras betydande godskomplex under 1400-talet är en extrem representant för ett skeende som utmärker 1400-talet.. Godskomplexets betydande storlek manifesteras tydligast på plats genom ruinen av det påkostade stenhus som uppfördes på 1470-talet. Bergkvara har också utgjort länets i särklass största gods från medeltid till tidigt 1900-tal, med ett mycket stort antal underliggande gårdar i hela nuvarande Kronobergs län och som den absolut dominerande jordägaren i Öja och ffa Bergunda socken. Det mångfacetterade godslandskapet, med sina olika komponenter, utgör ett pedagogiskt landskap där många typiska uttryck för ett godslandskaps utveckling från medeltid till 1900-tal finns representerade.

Riksintresset Bergkvara har utretts i en rapport framtagen av Smålands museum 2005 på uppdrag av Växjö kommun, vilken även låg till grund för den av kommunen framtagna FÖP Bergkvara gård, antagen av kommunfullmäktige år 2007. De resultat som kom fram av utredningen låg till grund för en av kommunen och Länsstyrelsen samrådd revidering av riksintressebeskrivningen och av riksintressets avgränsning. Denna revidering beslutades av Riksantikvarieämbetet år 2007. Riksintresset berörs delvis av ett högt exploateringstryck. Det innebär dels att delar av miljön har påverkats av utbyggnad sedan den förra utredningen 2005, och att flera projekt är aktuella. Mot bakgrund av förändringstrycket inom miljön har Länsstyrelsens beslutat att ta fram en aktuell fördjupad riksintressebeskrivning. Föreliggande beskrivning syftar till att tydliggöra miljön riksintressanta värden och dess tålighet och känslighet för olika typer av åtgärder.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Stärk områdets funktion som tätortsnära friluftsområde i ett kulturlandskap genom att anlägga leder för vandring och cykling (längs med befintliga och historiska vägsträckningar) som kopplas samman med friluftsområdet kring Norra Bergundasjön och som leder igenom godslandskapet alla delar.

- Huvudgårdens dominans i det övrigt tomma och öppna odlingslandskapet ska inte utmanas av annan bebyggelse. Öppna siktlinjer som indikerar ett godslandskap är viktiga att bibehålla, liksom de öppna siktlinjerna från huvudgården och ut över de öppna ägorna

- Torplandskapet norr om väg 25 har låg läsbarhet och begränsad tillgänglighet samt är avskilt från övriga riksintresset genom väg 25. Området har en hög tålighet, men vid utveckling av området bör områdets potential i form av ädellöv, småskalig vägstruktur och områden med torplämningar och fossil åkermark utnyttjas. En potentiell port in till Växjö.

- Den norra industrizonen karaktäriseras av en blandad och icke planlagd bebyggelse av olika karaktär och skala. Denna del är tålig för nya etableringar av såväl verksamheter som bostadsbebyggelse. Nya kompletteringar bör dock följa områdets brokiga skala och utformning. Befintliga industrier och deras koppling till vattnet respektive järnvägen ska inte påverkas negativt. Den södra delen kring Örsleds kvarn är känslig för förändring.

- Området kring Räppe industriområde, asfaltverket och Kvällebergs skidspår utgör ett stört område med befintlig negativ inverkan på riksintresset. Uttrycken inom området är få men utvecklingen inom detta avgränsade område kan ytterligare påverka övriga delar av riksintresset, visuellt och genom ytterligare barriäreffekter. Befintliga negativa effekter kan minskas genom återöppnande av vägar samt ev. plantering av trädridå söder om verksamhetsbebyggelsen. Stärk områdets friluftsliv genom att lyfta fram de vägrester, gårds- och torplämningar som ligger inom Kvällebergs skidspårsområde.

- Viss utökning av verksamheterna i Räppe industriområde bör kunna ske utan påtaglig skada. En förutsättning är dock att detta inte inverkar visuellt på centrumzonen, samt att inte ytterligare vägar stängs av. En förutsättning är även att verksamheten inte påverkar gårdsmiljöerna Askummetorp och Ask.

- Torplandskapet är känsligt för avstängda eller omledda vägar som minskar torplandskapets konnektivitet med huvudgården. Torplandskapet har historiskt varit ett föränderligt landskap, och punktvisa kompletteringar av ny bebyggelse som i skala och struktur håller sig till torplandskapet kan göras. Samlad bebyggelse bryter mot torplandskapets struktur, om sådan föreslås ska lokalisering och utformning utredas ingående.

- Den historiska landsvägen mellan Växjö och Alvesta/Aringsås löper genom landskapet och utgör en viktig länk för att sammanbinda riksintressets olika delar. Den korsande väg 25 är hårt trafikerad och utgör en barriär på passagen mellan Bergkvara gård och Bergunda by. Ombyggnationer och breddningar av väg 25 som ytterligare förstärker den visuella och rörelsemässiga barriäreffekten bör undvikas.

- Bergunda kyrkby, liksom utgårdarna Långstorp och Marklanda, präglas av ett sammanslaget och rationaliserat jordbruk med öppna utblickar. Det öppna odlingslandskapet kan tåla punktvis bebyggelse i traditionsenliga lägen. Samlad bebyggelse eller bebyggelse på åkermark bör undvikas. Långstorp och Marklanda föreslås införlivas i riksintresset.

1. Storslagna alléer leder ut från huvudgården i tre riktningar, och ger det öppna landskapet kring huvudgården en tydlig godsprägel.
2. Över Helige å finns flera stenvalvsbroar, vilka ligger parallellt med de modernare överfarterna vid såväl Örsled som vid Räppe sågverk
3. Inom riksintresset ingår nästan 30 torpmiljöer. Dessa karaktäriseras av sin småskalighet och av sitt läge på behörigt avstånd från huvudgården.

Riksintresse för kulturmiljövård
Bergkvara [G 26] (Bergunda sn)

Motivering:
Bergkvara är en herrgårdsmiljö som sedan 1300-talet kontinuerligt fungerat som storgods. Godset var under senmedeltid ett av Nordens största gods, men blev från 1600-talet och framåt förankrat i lokalsamhället. Landskapet runt Bergkvara är fyllt med lämningar från jordbruk och industriell verksamhet som minner om människors levnadsvillkor under godset och hur dessa förändrats under århundradens lopp.

Uttryck för riksintresset:
Ett godscentrum med medeltida ruin från 1470-talet, herrgårdsanläggning från 1700-talets slut, monumentala ladugårdsbyggnader från omkring 1900, alléer, trädgård och ett storskaligt odlingsoch betespräglat landskap. På behörigt avstånd från centrum finns f.d. byar och småskalig torpbebyggelse med tillhörande odlingslandskap samt den medeltida kyrkan i Bergunda. Längs Helige å minner exempelvis Örsleds kvarn om godsets industriella verksamhet

Ett urval riktlinjer:

- Huvudgårdens dominans i det övrigt tomma och öppna odlingslandskapet ska inte utmanas av annan bebyggelse. Öppna siktlinjer som indikerar ett godslandskap är viktiga att bibehålla, liksom de öppna siktlinjerna från huvudgården och ut över de öppna ägorna.
- Torplandskapet är känsligt för avstängda eller omledda vägar som minskar konnektiviteten med huvudgården. Torplandskapet har historiskt varit ett föränderligt landskap, och punktvisa kompletteringar av ny bebyggelse som i skala och struktur håller sig till torplandskapet kan göras.
- Väg 23 är hårt trafikerad och utgör en barriär på passagen mellan Bergkvara gård och Bergunda by. Ombyggnationer och breddningar av väg 23 som ytterligare förstärker den visuella och rörelsemässiga barriäreffekten bör undvikas.

LÄNSSTYRELSEN
I KRONOBERGS LÄN

BAKGRUND

RIKSINTRESSEPROJEKTET

Länsstyrelsen i Kronobergs län arbetar, sedan 2008, med att förbättra informationen kring länets kulturmiljöer av riksintresse. 27 riksintressen har hittills fördjupats, och två utredningsområden – Hohult i Uppvidinge kommun och Ängsfruktodlingarna i Tingsryd kommun har utretts och av Riksantikvarieämbetet beslutats som riksintressen. Parallellt med framtagandet av kunskapsunderlag har även tre intervjuundersökningar genomförts med länets kommuner angående hanteringen av dessa områden. Undersökningarna har visat att kommunerna generellt upplever eller har upplevt svårigheter i samband med planering inom riksintressanta kulturmiljöer. Man har därför efterfrågat förtydligande av riksintressenas motivering, värdekärnor och avgränsning. Genom intervjuundersökningarna upprättades även en prioriteringslista över länets mest utsatta riksintressen.

Under åren 2015-2017 genomför konsultföretagen KMV forum, Bäckaby landskap och WSP group fördjupningar för sammanlagt fjorton riksintressen på uppdrag av Länsstyrelsen. Dessa fjorton riksintressen utgör de resterande riksintressen i länet som ännu saknar fördjupade underlag. Arbetet utförs efter den dialogmodell som har utarbetats och använts av Länsstyrelsen i de tidigare fördjupningsarbetena. Modellen lägger fokus på en dialog mellan stat och aktuella kommuner, och fördjupningen framställs muntligt för folkvalda och tjänstemän vid respektive kommun. Utöver den muntliga presentationen tas också en skriftlig rapport samt en affisch fram, där riksintressets värden på ett kondenserat sätt presenteras tillsammans med de riktlinjer som utredningen resulterat i.

Fördjupningen utgår från Riksantikvarieämbetets motivtext och befintligt källmaterial. Användningen av bilder och kartmaterial är central i Länsstyrelsens presentationsmodell, och syftar till att förbättra dess pedagogiska kvalitet. Föreliggande rapport baseras på den muntliga presentationen, och utgör den skriftliga redovisningen av den fördjupade beskrivningen.

VAD ÄR EN RIKSINTRESSANT KULTURMILJÖ?

Kulturmiljövårdens totalt ca 1650 riksintressen spänner över en långs tidsrymd, från forntida boplatsområden till efterkrigstidens förortsmiljöer och omfattar ett brett urval av miljöer som innefattar såväl landsbygd som stadslandskap. De riksintressanta kulturmiljöerna är miljöer där ett betydelsefullt historisk skeende eller företeelse särskilt väl går att utläsa eller uppleva i dagens landskap. Sammantaget ska de ge en bred, nyanserad och övergripande bild av samhällets historia och de ska belysa ett brett spektrum av tidsperioder, utvecklingsskeden och händelser som har varit av betydelse för samhällsutvecklingen.

Det är sammansatta miljöer där landskapet, bebyggelse av olika slag, kommunikationsstrukturer eller andra fysiska uttryck tillsammans bildar en komplex helhetsmiljö.

Riksintressen för kulturmiljövården är områden som förändras i takt med samhällsutvecklingen, men där de kulturhistoriska värdena ska utgöra en särskilt tungt vägande aspekt vid beslut om ändrad markanvändning. Dessa områden bär på resurser och möjligheter som inte bara ska skyddas från skada, men också tas tillvara som de resurser de är i samhällsutvecklingen. Hushållningsbestämmelserna utgår från att olika aktörer genom god planering och hänsyn så lång möjligt ska hushålla med mark- och vattenområden och den fysiska miljön i övrigt.

Miljöbalkens hushållningsbestämmelser

Hänsyn till kulturmiljöer av allmänt intresse och av riksintresse regleras i de s.k. hushållningsbestämmelserna i 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808). Bestämmelsernas syfte är att ge stöd i avgörandet av hur mark- och vattenområden ska användas, och reglerna ska tillämpas så att en god hushållning främjas.

Bestämmelserna om 3 och 4 kap. miljöbalken aktiveras endast vid *ändrad* markanvändning, och kan därför inte användas för att upphäva en pågående verksamhet. De ska tas i beaktande vid vissa beslut eller tillståndsprövningar enligt bl.a. plan- och bygglagen och miljöbalken.

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § avser sådana kulturmiljöer som anses särskilt värdefulla från en nationell synpunkt och som därför ska skyddas mot åtgärder som *påtagligt* kan påverka eller skada områdets karaktär. Uttrycket påtaglig skada avser sådana åtgärder som kan ha en bestående negativ inverkan eller tillfälligt ha en mycket stor negativ inverkan.

6§ Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvården, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

UTGÅNGSPUNKTERNA I BERGKVARA

I Växjö kommun finns åtta riksintressen för kulturmiljövård. De omfattar stifts- och residensstaden Växjö, herrgårdslandskapet Jät, fornlämningsmiljön i Hult-Sandsjö-Ormesberga, flera odlingslandskap av skiftande karaktär och tidsdjup samt godslandskapet Bergkvara.

Riksintresset Bergkvara har utretts i en rapport framtagen av Smålands museum 2005 på uppdrag av Växjö kommun. Utredningen resulterade i att området presenterades i fyra olika zoner (centrum-, industri-, torp- samt by och gårdszon)för vilka olika karaktärsdrag och olika känsligheter identifierades. Utredningen och zonindelningen låg även till grund för den av kommunen framtagna FÖP Bergkvara gård, antagen av kommunfullmäktige år 2007. De resultat som kom fram av utredningen låg till grund för en av kommunen och Länsstyrelsen samrådd revidering av riksintressebeskrivningen och av riksintressets avgränsning. Denna revidering beslutades av Riksantikvarieämbetet år 2007. Riksintresset omfattar ett geografiskt omfattande område väster om Växjö stad, och berörs delvis av ett högt exploateringstryck. Det innebär dels att delar av miljön har påverkats av utbyggnad sedan den förra utredningen 2005, och att flera projekt är aktuella. Mot bakgrund av förändringstrycket inom miljön har Länsstyrelsens beslutat att ta fram en aktuell fördjupad riksintressebeskrivning.

PLANLÄGE, PROGRAM OCH ÖVRIG LAGSTIFTNING

Bergkvara omfattas av Växjö kommuns översiktsplan, del Växjö stad, antagen år 2012. I och med antagandet av denna del upphävdes den fördjupade översiktsplanen för Bergkvara gård, och ställningstaganden angående Bergkvaras utveckling införlivades i nu gällande översiktsplan. Miljön runt Bergkvara ingår i flera av översiktsplanens ställningstaganden. Området ingår i prioriterade grönstråk och stadsnära landsbygdsområden, bland annat genom dess koppling till det som planeras att bli stadens tredje största friluftsområde, Södra och Norra Bergundasjön. Odlingsmarken vid Bergkvara gård ingår även bland de jordbruksmarker vars fortsatta funktion som areell näring prioriteras. Hänsyn till Bergkvaras kulturmiljö lyfts även fram under kommunens målbild ” Djärv arkitektur i kombination med respekt för de historiska vingslagen” (sid. 11). Visionen är att kulturlandskapet kring Bergkvara och Bergunda kyrka har bevarats och utgör ett omtyckt utflyktsområde med koppling till grönstråket runt Bergundasjöarna.

Översiktsplanens angivna riktlinjer för den hänsyn som ska tas till riksintresset Bergkvara är följande (sid 32-33):

Riktlinjer centrumzonen: Det öppna, bebyggelsefria landskapet är grundläggande för upplevelsen av Bergkvaras historia och karaktär det är därför mycket angeläget att bevara denna miljö. Den öppna vyn från godset får inte

störas vid en eventuell exploatering norr om järnvägen. Den centrala gårdsbebyggelsen har ett stort kulturhistoriskt värde. Man bör bevara byggnader som inte längre behövs för jordbruket och använda dem för verksamhet som naturligt kan inordnas i den historiska miljön och är förenliga med jordbruket. Om- och tillbyggnader ska ske med stor varsamhet.

Riktlinjer by- och gårdszonerna: Nuvarande jord- och skogsbruk fortgår och måste kunna utvecklas som areella näringar. Kompletteringar i form av enstaka hus för byns utveckling ska anpassas till landskapet och hålla god arkitektonisk kvalité. Att uppföra grupper av bostadshus för stadens behov är inte i linje med riksintresset.

Riktlinjer torpzonerna: Enstaka, ny bebyggelse, som återbefolkar och öppnar landskapet är positivt. Avstyckningar motsvarande de gamla torpens arealer kan prövas. Ny bebyggelse bör anpassas till äldre mönster med tanke på läge, storlek och antal. Även material, färg och takform bör anpassas till svensk tradition och hålla god arkitektonisk kvalité. Det är angeläget att de torp som inte rivits och ingår i relativt välbevarade miljöer, till exempel vid Bäckafälle, vårdas.

Riktlinjer industrizonen: Det är viktigt att industrizonen rymmer aktiva verksamheter. Verksamheterna kan komma att kräva om-, till- och nybyggnad. Det är angeläget att man placerar och utformar ny bebyggelse så att den berikar miljön. Vi bör upprätta en detaljplan för området runt den gamla stationen och hamnbassängen för att reglera byggrätter och ge ett formellt skydd för värdefulla byggnader och miljöer. Man bör bevara industriminnen i form av kvarnar, dammar, broar m.m. men byggnaderna kan ges nya funktioner.

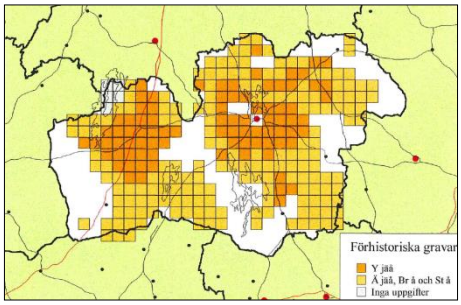
Byggklara och pågående detaljplaner

Två detaljplaner som berör riksintresset är byggklara eller under framtagande. Bergkvara 6:26 mfl (Bredvik) vann laga kraft 2014 och den norra delen av planområdet har börjat bebyggas. Planen omfattar stadsutvecklingsprojektet Bredvik och medger ca 400 blandade bostäder samt en större F-9 skola i planområdets norra del. Planområdet sträcker sig öster om väg 23 och befinner sig inom riksintressets sk torpzon.

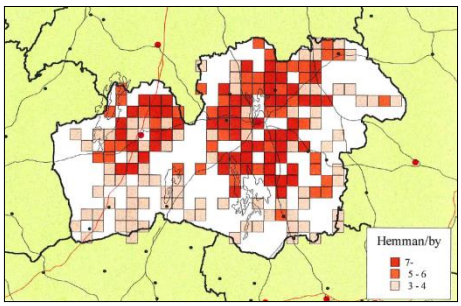
Snöflingan 10 (under samråd hösten 2016) medger bostadsbebyggelse invid Bergunda skola, vilken får förändrad användning i samband med invigningen av den nya skolan i Bredvik (Pär Lagerkvists skola). Planområdet omfattar en fastighet inom bostadsområdet Östra Räppe och ligger i riksintressets utkant. Utöver dessa finns ett flertal förfrågningar om upprättande av detaljplan för bostadsbebyggelse och/eller verksamhetsbebyggelse i eller i anslutning till riksintresset.

KULTURHISTORISK ANALYS

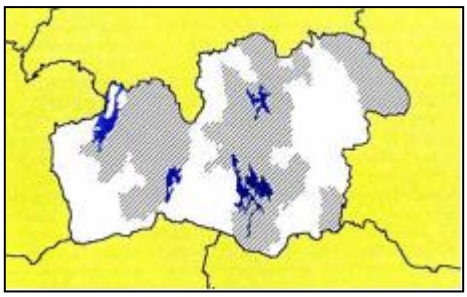
DEN REGIONALA SKALAN: VÄRENDS CENTRALBYGDER

De förhistoriska gravarnas ålder och utbredning.

Byarnas storlek och utbredning. Rekonstruerade utifrån fastighetsbeteckningen på ekonomiska kartan 1950.

Frälsets utbredning vid medeltidens slut.

Källa: Stefan Höglin, Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län, 1998.

Kronobergs län utmärks av två historiska centralbygder som sträcker sig i nordsydlig riktning, ett i väster som i stora drag breder ut sig kring Ljungby med omnejd och ett i öster kring Växjö och Alvesta. Här har odlingsförutsättningarna varit relativt goda och koncentrationen av bebyggelse i form av både byar och herrgårdar, kommunikationsleder och sockencentrum har traditionellt sett varit högre här än i centralbygdernas utkanter. I centralbygderna finns även de äldsta och tätaste spåren av förhistorisk bosättning, samtidigt som spåren av äldre tider i högre grad har odlats bort i dessa delar än i länets mer marginella delar.

Bergkvara och Växjö ingår i den centralbygd som sträcker sig från Helgasjön till sjön Åsnen, och som under medeltiden utgjorde huvudbygd i folklandet Värend.[1] Området präglas av en lång bosättningskontinuitet och där finns ofta tydliga samband mellan gravfält och ortnamn från järnålder och de historiska byarna. Under 1600-talet var säteribildningen omfattande, vilket har resulterat i både herrgårdsmiljöer och flertalet avhysta byar.

[1] område II:A, Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län

DEN LOKALA SKALAN

LANDSKAPET IDAG

Bergkvara utgör en av de största markegendomarna i länet. Riksintresset omfattar endast en del av godset totala areal men är ändå geografiskt omfattande. Landskapets karaktär inom riksintresset varierar därför stort mellan huvudgårdens egna förvaltade storskaliga jordbruksmarker, de underlydande gårdarnas jordbruksmarker och torpmiljöernas småskaliga och inte sällan delvis igenväxta odlingslandskap.

Landskapet kring Bergkvara är mycket sjörikt och övervägande flackt med inslag av svaga moränförhöjningar. Vid Kvälleberg höjer sig landskapet kraftigt till 219 m ö h. Det mer höglänta landskapet fortsätter norr om väg 25, där det långsamt reser sig mot norr. Jordtäcket inom hela området består till övervägande del av sandig morän, med inslag av organogena jordarter i framförallt skogslandskapet. I riksintressets östra del gränsar Bergunda by till Norra Bergundasjön, vilken avvattnas till Bergkvarasjön genom den grävda Bergunda kanal. Helige å passerar genom hela området och bildar länken mellan Helgasjön och Salen. Den passerar på sin väg Räppegölen, Bergkvarasjön, Kråkesjön och Gemlasjön. Bergkvara gård och den tillhörande medeltida borgruinen ligger i ett sjönära läge på Bergkvarasjöns norra sida. Medan borgruinen ligger på en utskjutande udde är 1700-tals herrgården placerad på ett större avstånd från strandkanten, omgärdad av park samt ekonomibyggnader från framförallt 1800-tal. Norr om gården breder öppna och totalröjda åkrar ut sig. Norr och öster kantas de av ekrika och hävdade betesmarker. Längs med Helige å och väster om väg 23 är betesmarkerna särskilt utmärkande, och genom betesmarkerna vid väg 23 är även den äldre landsvägssträckningen väl synlig. Alléer leder fram till gården både från Räppe i norr, och i öst-västlig riktning och ger landskapet en tydligt godspräglad karaktär.

Större samlade öppna odlingsmarker breder också ut sig kring Bergunda by där den medeltida kyrkan, prästgården och Södragården, idag aktiv hästgård, dominerar bebyggelsebilden. I de öppna markernas utkant finns ett flertal torp. Stora delar av riksintresset domineras annars av det skogsdominerade torplandskapet, där en småskalig torpbebyggelse ligger relativt glest utmed ett slingrande vägnät. Inom riksintresset ryms ett trettiotal torp och en stor andel torplämningar där matkällare, fruktträd och husgrunder indikerar hustomterna. I stor utsträckning är torpens jordbruksmarker igenväxta eller skogsplanterade och ekonomibyggnaderna är i vissa fall rivna.

Genom riksintresset löper flera större kommunikationsleder. Väg 23 från Växjö mot Malmö är en tvåfilig landsväg som löper i nord-sydlig riktning genom området, mellan Bergunda by och de centrala delarna av godset. Vägen följer i huvudsak sträckningen av den historiska landsvägen mot Skatelöv och

Stenbrohult. I riksintressets norra del sträcker sig väg 25 mellan Växjö och Ljungby i öst-västlig riktning. Vägen byggdes i sin helhet under tidigt 1970-tal och ersatte tidigare mindre vägar mellan Alvesta och Växjö. Kust-till-kustbanan mellan Växjö och Alvesta passerar centralt genom riksintresset i öst-västlig riktning.

KORT HISTORIK

Örsleds kvarn, en viktig förutsättning för etableringen av 1300-talets sätesgård

En adlig anknytning till Bergkvara omtalas första gången under 1300-talet. År 1328 förvärvar riddaren Håkan Karlsson av den sk Bergkvarasläkten en del i Örsleds kvarn. Vid 1300-talets mitt bor hans son, väpnaren Magnus Håkansson i sätesgården Bergkvara. Sätesgården var belägen till den udde där borgruinen idag finns, ett typiskt läge för de medeltida befästa gårdarna, och samexisterade med Bergkvara by vars geografiska läge är okänt. Storleken på Bergkvara by är inte känd, men bör i likhet med övriga byar i denna del av Värend ha omfattat 4-5 gårdar. Under denna period börjar Magnus Håkansson successivt köpa upp övriga gårdar i byn, och senast på 1430-talet har hela byn inkorporerats i godsets drift och bebyggelsen avhysts. Uppkomsten av Bergkvara sätesgård i anslutning till Örsleds kvarn framstår som typisk, då kopplingen mellan det medeltida frälsets huvudgårdar och kvarnar var mycket vanlig. Kvarnen var en viktig inkomstkälla och i mitten av 1500-talet tillhör samtliga större kvarnanläggningar i Värend biskopen i Växjö eller det värdsliga frälset. Vattenkraften i Helige å och Örsleds kvarn, vilken i olika former varit aktiv fram till 1960-talet, kan alltså ses som en av förklaringarna till Bergkvaras lokalisering.

Ett av Skandinaviens största godskomplex under senmedeltid

Från 1400-talets början till 1500-talets mitt blir Bergkvara huvudgård i ett starkt växande godskomplex. Genom arv hade sätesgården hamnat i släkten Trolles ägo som kontrollerade en mängd gårdar i stora delar av Småland (ffa i de gamla folkländerna Värend, Njudung och Finnveden) och som under hela 1400-talet tillskansade sig ett mycket stort antal gårdar i Skåne och Blekinge. Vid 1400-talets slut omfattade godset närmare 1000 gårdar, kvarnar och fisken i södra Sverige och dåvarande Danmark, och Bergkvara utgjorde därmed ett av de största godskomplexen i hela Skandinavien. Under denna tid utvecklades också sätesgården och godsdriften lokalt genom att all jord samlades under en brukare och genom att ett nytt fast hus i sten uppfördes på udden kring 1470. Stenhuset, dagens borgruin, var med sina sex våningar och murade väggar ett stort och representativt boende som går att jämföra med samtida fasta hus såsom t.ex. Glimmingehus. Stenhuset var ett av de största privatägda stenhusen i Sverige, och utgjorde tillsammans med biskopsresidenset i Kronoberg och ett flertal sockenkyrkor de enda stenbyggnaderna i Värend.

"Kronobergs Glimmingehus"

1600-talet – ett starkt sekel för adeln men en svag närvaro på Bergkvara

Släkten Trolles stora godskomplex bröts upp under första hälften av 1500-talet och Bergkvara miste därmed sin roll som huvudgård i ett av Skandinaviens största komplex. Under slutet av 1500-talet och hela 1600-talet ingick Bergkvara i godskomplex med andra huvudgårdar, och godsägaren var sällan närvarande på plats. Samtidigt innebar 1600-talet generellt ett starkt århundrande för adeln som utökade sin makt både ekonomiskt och politiskt. Godsherren på Bergkvara fick en lokalt starkt utökad makt genom att patronatsrätten över kyrkorna i Öja och Bergunda bekräftades, vilket innebar rätten att själv tillsätta präst. Denna rätt kvarstod till 1921och godsherrens starka inflytande har satt fysiska avtryck från olika tider i Bergunda kyrkomiljö, bland annat genom en särskild herrskapsläktare i kyrkans södra korsarm, släktens gravkor och särskilda begravningsplats.

1700-talet, en ny expansionsfas

1730-1920 – den helt dominerande godsägaren i Bergunda socken

Under början av 1700-talet blir Bergkvara på nytt residens för en på platsen boende godsherre, och från tidigt 1700-tal till 1920-tal utgör godset den helt dominerande markägaren i ffa Bergunda socken men även Öja socken. Under hela 1700- och 1800-talen växer stora delar av den godsmiljö som idag präglar landskapet fram. Efter en eldsvåda som förstörde den sätesgård som uppförts under tidigt 1700-tal byggdes dagens flyglar och huvudbyggnad år 1777 respektive 1794. Det nya gårdskomplexet lades något inskjutet från strandkanten med en anslutande park. Förflyttningen av gårdscentrum från ett sjönära läge på en udde eller ö till ett iögonfallande läge i anslutning till odlingsmarken är typisk för sätesgårdarnas utveckling under 1600- och 1700-talen. Till skillnad mot de medeltida sätesgårdarna som ofta lagts i enskilda och försvarsstrategiska lägen vid vatten så etablerades senare tiders säterier och herrgårdar längre in mot land, gärna med vida utblickar över odlingslandskapet eller en sjö eller vattendrag.

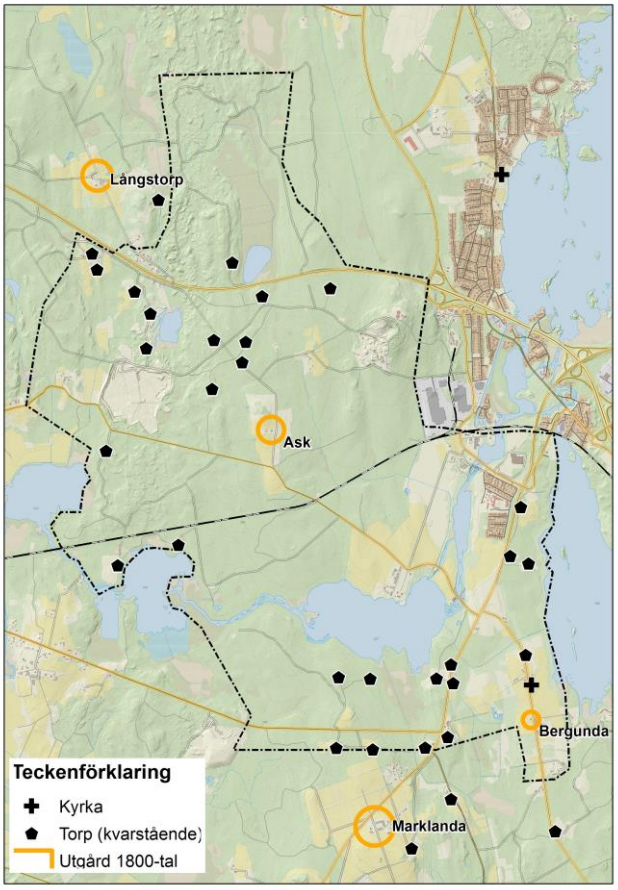
Ett rationellt storjordbruk utvecklas samtidigt som industrin expanderar

Under 1700- och 1800-talen utvecklades också godset till ett modernt och rationellt drivet jordbruk. Utvecklingen präglades i generella drag av jordbruksrationaliseringar av olika slag samt av att antalet torp ökade kraftigt medan underliggande gårdar minskade. Under samma period byggdes industrin längs med Helige å ut och blev mer inriktad på avsalu. Kvarnarna i Örsled och Räppe utgjorde stommen i den industriella verksamheten men kompletterades med annan vattenkraftsanknuten småindustri, som bland annat ett oljeslageri och en hammare vid Otterströmmen strax norr om Örsleds kvarn och såg i Räppe. Under 1800-talets andra hälft förlades industrin allt mer till Räppe, och när Växjö-Alvesta järnväg öppnades 1865 blev transportmöjligheterna starkt förbättrade. Under denna tid moderniserades sågen i Räppe, ett ölbryggeri anlades och Räppe stärkelsefabrik byggdes i direkt anslutning till järnvägen.

Det tidiga 1900-talet innebar på flera sätt slutet för Bergkvaras feodala inflytande i socknen. Patronatsrätten upphörde 1921och under loppet av 1920-talet avstyckades och såldes flera av godsets torp och gårdar, bland annat Långstorp, Öjaby och Marklanda.

BERGKVARA OCH DET AGRARA LANDSKAPET

I slutet av 1600-talet ingick 8 torp och 39 gårdar i Bergunda socken under godset. I mitten av 1800-talet hade antalet torp ökat till närmare nittio, och vid sekelskiftet 1900 uppgick antalet torp under Bergkvara till ca 100 st. En stark tillväxt av torp under 1700- och 1800-talen är typisk för den agrara utvecklingen vid Sveriges gods under denna period. Från mitten av 1700-talet utökade många godsägare sin arbetskraft genom att anställa fler torpare. I torparrendet ingick mindre arealer odlingsmark än till frälsegårdarna, och torparna hade som regel få egna dragdjur. Det innebar att torparens arbetstimmar på den mark som direkt brukades under huvudgården var fler och att huvudgårdens egna dragdjur användes. Omställningen mot ett ökat antal torp skedde samtidigt som många gods utvecklade sitt jordbruk mot en agrar stordrift där så mycket som möjligt av jorden samlades direkt under huvudgården, vilket ledde till starkt ökade behov av arbetskraft. På Bergkvara sammanfaller denna utveckling med att godsherren på nytt blir bofast på huvudgården och att ett modernt gods börjar byggas upp.

Kvarstående torp inom och strax intill riksintresset. En stor andel torp har försvunnit under 1900-talet, flera redan under 1900-talets början, och landskapet är rikt på torplämningar. Hembygdsföreningen har inventerat och skyltat ett stort antal lämningar. På kartan finns även markerat de utgårdar som under 1800-talets första respektive andra hälft anlades under godset (se kap Fortsatta rationaliseringar under 1800-talet) Källa: Bergundas hembygdsböcker 1999, 2004. Karta: KMV forum

Askummetorp, ett av det 30-tal torp som finns inom riksintresset. Foto: Stefan Höglin

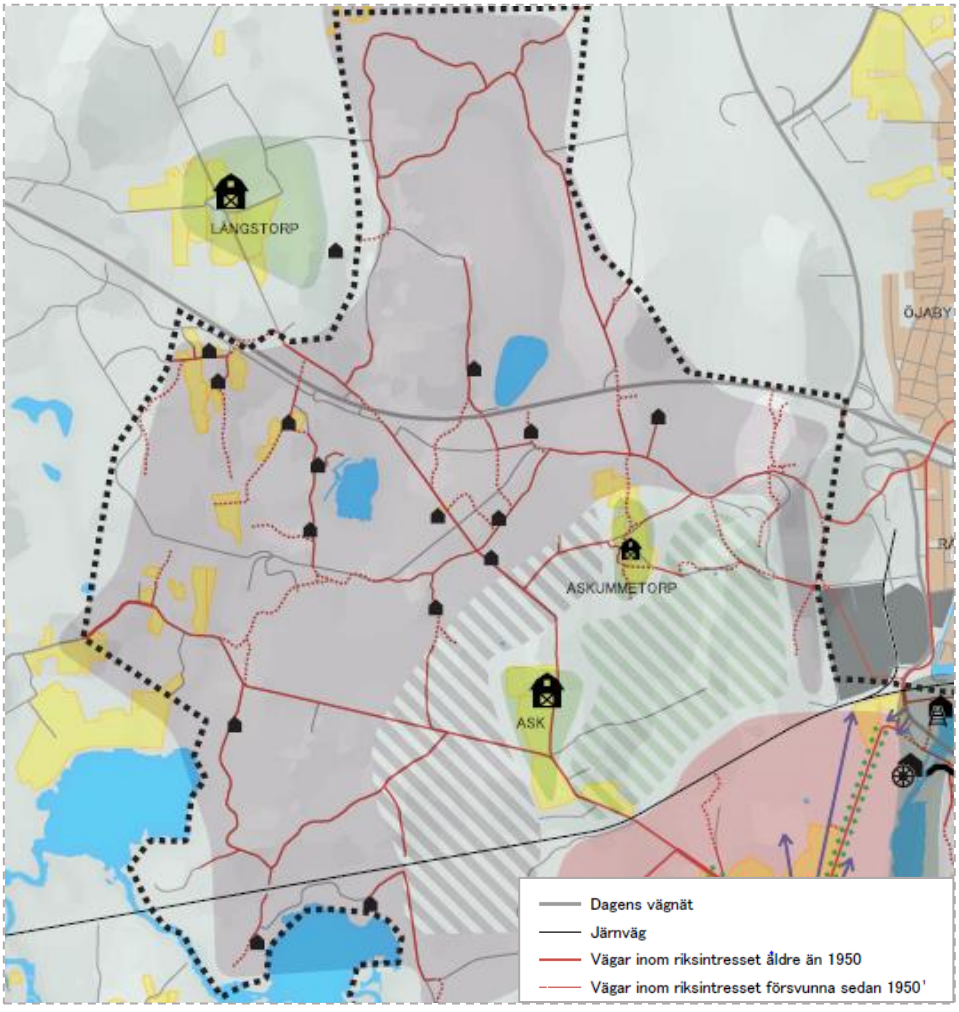
Matkällare och fruktträd vid tomten till det nu försvunna Nytorp. Hembygdsföreningen har skyltat många av torplämningarna inom området. Foto: Emy Lanemo

Vägar och stigar – viktiga för torplandskapets koppling till huvudgården

Bergkvara drevs som en stor ensamgård där jordbruksarbetet sköttes genom landbornas (d.v.s. arrendebönderna i godsets närområde) och torparnas dagsverken. Dagsverkena var en del av det arrende som landborna och torparna avlade som betalning för den mark de brukade, den andra delen av arrendet bestod av ett antal nyttigheter i form av naturaprodukter och pengar. De frälsegårdar som under olika tider tillhört godset men som legat på betydande geografiska avstånd från huvudgården har huvudsakligen betalat sitt arrende i naturaprodukter, medan de närliggande gårdarna generellt haft en större andel dagsverken. På 1690-talet var arrendebönderna som mest skyldiga att utföra 24 dagsverken om året. Från 1600-talet till 1800-talets slut växte som nämnt antalet torp under Bergkvara kraftigt. I torparnas arrende ingick vanligtvis en större andel dagsverken än för landborna. Ett bevarat torpkontrakt från 1865 visar att den aktuelle torparen skulle genomföra 3 karldagsverken i veckan under hela året, samt 60 kvinnodagsverken per år under den tiden av året då dessa krävdes.[2] Dessa omfattande dagsverken innebar att vägar och stigar som förband torplandskapet

[2] Martin Hansson och Alexandra Nylén, Bergkvara – ett godslandskap med historia, 24

med huvudgården var mycket viktiga för godsets drift och på en daglig basis användes för de torpare och landbor som verkade på godset. Vägnätet och möjligheterna att röra sig mellan huvudgården och torplandskapet har delvis försämrats sedan anläggandet av järnvägen och under andra hälften av 1900-talet. Ett stor antal vägar inom torplandskapet utgör idag mindre bruksvägar eller stigar. Det beror i vissa fall på att torpen som vägen ledde till har försvunnit och att vägen därmed förlorat sin funktion. Anläggandet av asfaltverket vid Kvälleberg och bergtäkten i områdets västra del har även inneburit en stor påverkan på vägnätet genom ett större antal avstängda vägar och ett flertal nydragna transportvägar mellan de båda verksamheterna. Även anläggandet av väg 25 under tidigt 1970-tal har påverkat flera vägsträckningar.

Utsnitt ur karta över riksintressets uttryck. Denna del visar torplandskapet nordväst om huvudgården och förändringarna i vägsystemet. Kartanalysen av vägsystemet har tagits fram genom att 50-tals ekonomen har lagts över dagens terrängkarta. Karta formgiven av Ramböll på uppdrag av KMV forum

Fortsatta rationaliseringar under 1800-talet

Under 1800-talet fortsatte utvecklingen av ett rationellt jordbruk vid Bergkvara. Stora dikningsföretag genomfördes, bland annat för att skapa ny odlingsmark av tidigare mossmarker, och nya tekniker och växtföljder infördes. Knut Posse tillträdde Bergkvara 1860, och hans tid karaktäriseras av en stark utvecklingsfas vad gäller den agrara driften av godset. Det är också under det sena 1800-talet som i stort sett samtliga av dagens ekonomibyggnader uppförs och den nuvarande gårdsmiljön får sin karaktär.

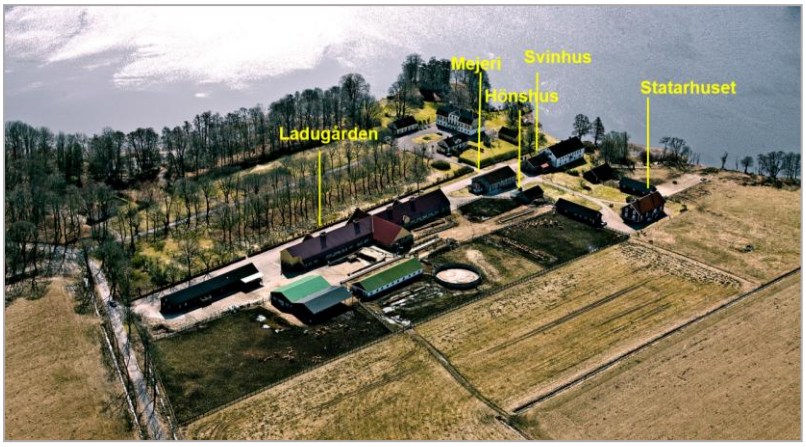

Bild över Bergkvaras ekonomibyggnader. Ladugården uppförd 1884 och ombyggd 1916. Mejeri, höns- och svinhus uppfört 1850. Statarhuset, som idag inhyser caféverksamhet, är uppfört 1912.

För att effektivisera driften genomfördes bland annat förändringar av en rad underliggande landbogårdar. I Långstorp, Ask och Bergunda slogs under tidigt 1800-tal flera landbogårdar samman till större enheter, s.k. utgårdar som drevs direkt under sätesgården av en rättare med hjälp av torpares dagsverken. Dessa förändringar innebar att marken kom att direkt införlivas under huvudgårdens drift. Under andra hälften av 1800-talet skapades sedan utgårdarna Öjaby och Marklanda med ståndsmässig bebyggelse och storskaliga ekonomibyggnader.

Sammanslagningen av landbogårdar innebar på alla dessa platser en omvälvande förändring av landskapet. I Långstorp fanns under 1600-talet en by om fyra hemman, i Ask tre hemman och i de större byarna Bergunda och Marklanda fanns sex hemman samt en prästgård i Bergunda. I samband med sammanslagningen avhystes de fyra gårdarna i Långstorp och den ursprungliga bytomten övergavs. Driften av den samlade jordbruksmarken samlades under en ensamliggande gård, som uppfördes där dagens gård Långstorp återfinns samtidigt som jordbruket rationaliserades. På Långstorps gamla tomt finns rikliga spår av husgrunder och fossil åkermark, och bytomten ska utgöra en av länets bäst bevarade i sitt slag.[3]

I Bergunda slogs de sex gårdarna samman till en enhet, Bergunda Södregård, vilken tidvis under 1800-talet kom att skötas av samma rättare som ansvarade över Marklanda. Det sammanslagna odlingsmarkerna, frånvaron av ytterligare gårdar

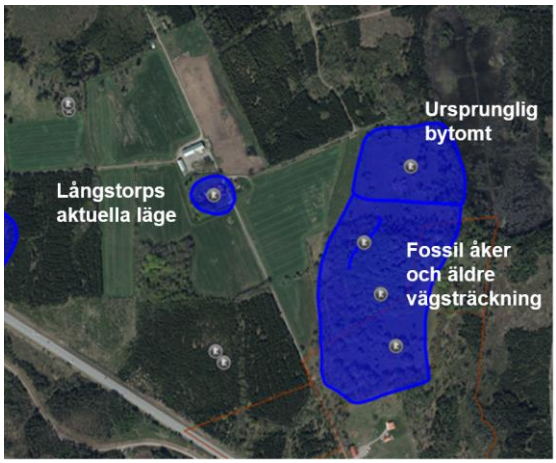
[3] Martin Hansson och Alexandra Nylén, Bergkvara – ett godslandskap med historia, 52

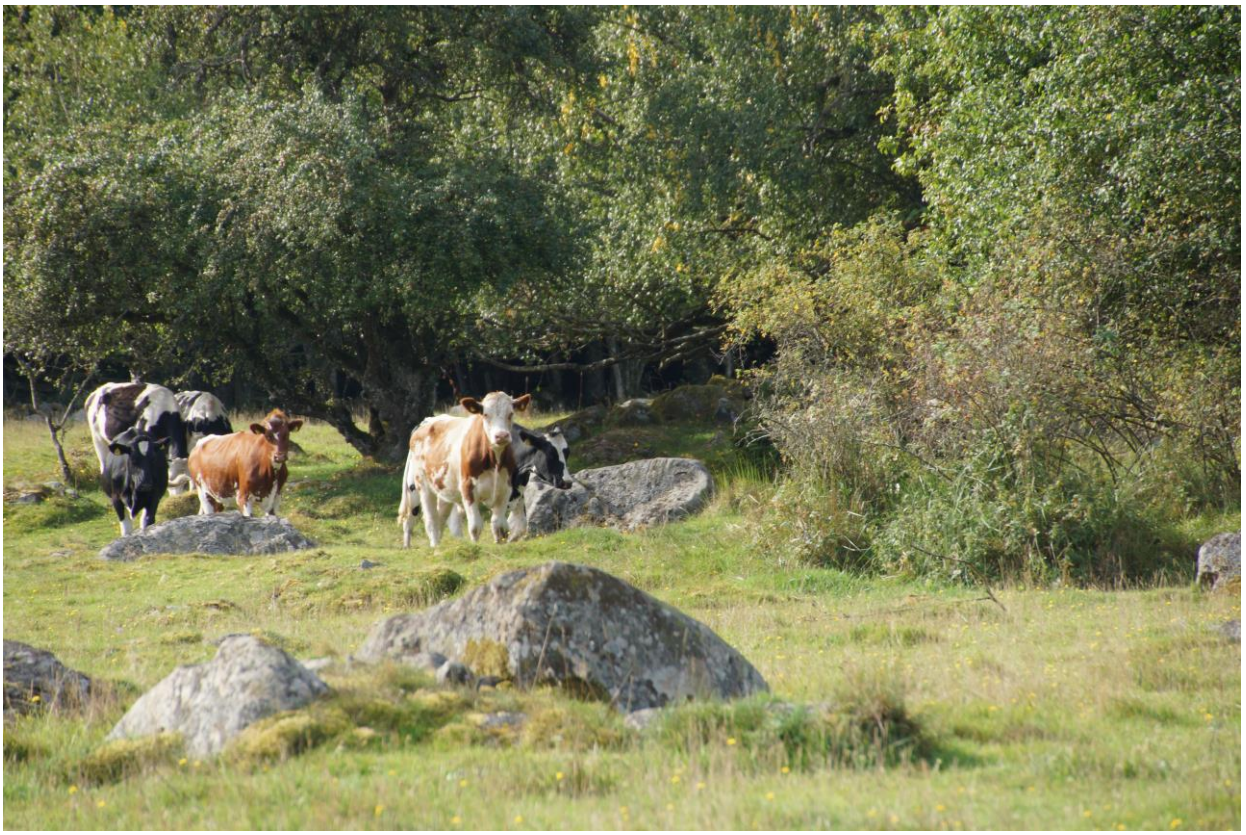
och de rationellt hållna jordarna i Bergunda återspeglar den landskapsförvandling som genomfördes på 1800-talet.

Marklanda by slogs samman till en enhet först på 1860-talet, och här anlades en stor jordbruksenhet med säteriliknande bebyggelse. Merparten av frälsebönderna blev dagsverkare på gården. Gården drevs kring sekelskiftet 1900 som ett kraftigt rationaliserat jordbruk med över 100 kor och 300 tunnland jord, vilka delvis hade tagits fram genom nyodlingar, utdikningar och sjösänkningen av Marklanda sjö. Nuvarande ladugård och mangårdsbyggnad, vilken fungerade som rättarbostad, uppfördes under tidigt 1900-tal. I bebyggelsemiljön finns även en statarbostad. Den storskaliga anläggningen och dess ensamliggande läge ger landskapet runt Marklanda en godspräglad karaktär, och Marklanda är den gård som tydligast upplevs som en karaktäristisk utgård. Såväl Marklanda som Långstorp ligger idag utanför riksintresset.

Utsnitt av karta över Kinnevalds härad 1661. Långstorp, Ask, Bergunda och Marklanda byar är synliga, och antalet gårdar markeras med punkter. Källa: Lantmäteriet

Långstorp. Överst t.h. karta över bebyggelseförflyttningen. Källa FMIS: Över t.v. Fossilåkermark i ekhage, sydöst om Långstorps odlingsmarker. Undre bilden: Långstorps gamla bytomt med lämningar efter husgrunder, idag hävdad betesmark

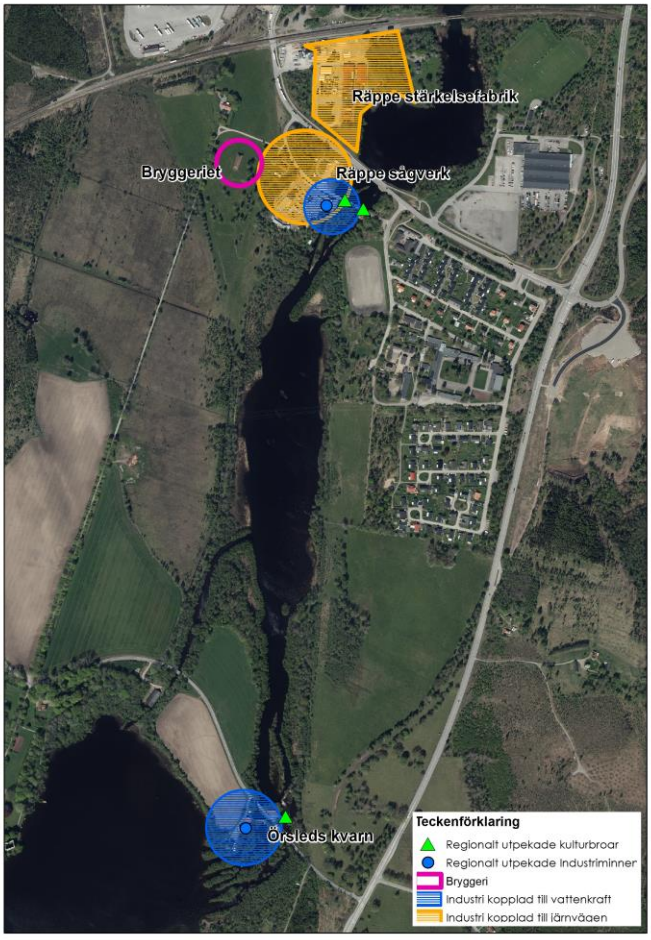

Marklanda utgård. Övre bilden: den storskaliga ladugården från tidigt 1900-tal vittnar om omfattningen på verksamheten. Gården är belägen på en nord-sydlig höjdsträckning, alléerna som följer krönet understryker landskapet godsprägel. Nedre bilden: På Marklanda finns, precis som på Bergkvara, statarbostäder för dagsverkarna. Foto: Emy Lanemo

EN INDUSTRI KNUTEN TILL VATTEN OCH JÄRNVÄG

Vid sidan av jordbruket har Bergkvaras industrier varit av stor vikt för godsets ekonomi. Den tidiga industrin var beroende av vattenkraften och lokaliserad till Helige å:s smala passager norr och söder om Räppegölen. Under medeltiden var det framförallt kvarnen i Örsled och Räppe som utgjorde den tidigindustriella verksamheten. Under 1700-talet började den industriella verksamheten att expandera och blev till större del inriktad på avsalu. Ett flertal verksamheter etablerades runt Örsled, men merparten lades ned under 1800-talet och ingen bebyggelse från dessa finns kvar.

Under 1800-talet lokaliserades den industriella verksamheten alltmer till Räppe. 1850 uppfördes ett ölbryggeri som därmed ersatte ett tidigare brännsvinsbryggeri på samma plats. Bryggeriet lades ned 1890, men byggnaden stor fortsatt kvar. Järnvägens öppnande 1865 innebar starkt förbättrade transportmöjligheter, sågverket i Räppe utökades och Räppe stärkelsefabrik byggdes 1876 strax intill järnvägen.

Karta över industrimiljöer som ingår i riksintresset. Den vattenanknutna industrin med Örsleds kvarn och tillhörande dammar, samt Räppe sågverk med tillhörande dammar är viktiga uttryck för den tidiga industrin beroende av vattenkraften. Den utbyggda Räppe såg och Räppe stärkelsefabrik återspeglar den fortsatt kraftiga industriella tillväxten under 1800-tal och industrins uppsving i samband med järnvägen. Karta: KMV forum

Spåren efter de vattenanknutna industrierna är många och diversifierade. Ö t.h. och t.v. Örsleds kvarn. Mitten t.v. och t.h. Räppes såg och lämningar efter dammanläggning invid sågen. Nederst t.h. vattenkraftverk uppfört 1932 mittemot Räppe såg, t.v. stenvalvsbro vid Örsleds kvarn. Nedan: Ölbryggeriet vid Räppe samt Räppe stärkelsefabrik invid järnvägen.

BEDÖMNING

MILJÖNS RIKSINTRESSANTA VÄRDE

Ett av Skandinaviens största godskomplex under senmedeltid - En exceptionell representant för ett typiskt skeende under 1400-talet

Bergkvara utgjorde ett av Skandinaviens största gods under senmedeltid med nära 1000 underliggande gårdar, kvarnar och fisken i hela södra Sverige. Vid sidan av Vadstena kloster och Uppsala domkyrka var Trolle på Bergkvara en av landets största jordägare. Uppbyggnaden av Bergkvaras betydande godskomplex under 1400-talet är en extrem representant för ett skeende som utmärker 1400-talet. Under hela 1300-talet hade den senmedeltida agrarkrisen kombinerat med digerdöden lett till en betydande befolkningsminskning och ett stort antal ödegårdar, framförallt i skogsdominerade och mindre bördiga områden. Under det århundrande som följde på krisen skedde en omdisponering av jordägandet. Flera adliga släkter från medel- eller högfrälset byggde metodiskt och målmedvetet upp stora godskomplex, och lade därmed grunden till ett ekonomiskt och politiskt inflytande som skulle komma att dominera Sverige under de kommande århundrandena. Släkten Trolle med Bergkvara som huvudgård i ett godskomplex som dominerade i hela Södra Sverige är en av de mest kända representanterna för detta skeende. Godskomplexets betydande storlek manifesteras tydligast på plats genom ruinen av det påkostade stenhus som uppfördes på 1470-talet. Stenhuset var ett av de största privatägda stenhusen i Sverige, och dess särställning nationellt och i Småland visas bl.a. av att det tillsammans med biskopsresidenset i Kronoberg och ett flertal sockenkyrkor utgjorde den enda stenbyggnaden i Värend. Den relativt välbevarade och stora ruinen, dess typiska läge på en udde i sjönära läge och dess närhet till 1700-talets huvudbyggnad och godslandskapet i övrigt gör den senmedeltida perioden väl avläsbar i landskapet.

Länets i särklass största gods från medeltid till tidigt 1900-tal

Småland har utmärkts av en hög andel frälsejord, högre än riket i genomsnitt under tidigmodern tid. Ett mindre antal storgods disponerade en betydande andel av frälsegårdarna i Småland, medan ett lågfrälse med en eller ett fåtal gårdar i övrigt dominerade. De många herrgårdarna och deras påverkan på landskapet är därför ett regionalt uttryck för herrgårdsväsendets framväxt – från medeltid till 1800-talet. Bergkvara har utgjort länets i särklass största gods från medeltid till tidigt 1900-tal, med ett mycket stort antal underliggande gårdar i hela nuvarande Kronobergs län och som den absolut dominerande jordägaren i Öja och ffa Bergunda socken. Det mångfacetterade godslandskapet, med sina olika komponenter, utgör ett pedagogiskt landskap där många typiska uttryck för ett godslandskaps utveckling från medeltid till 1900-tal finns representerade.

FYSISKA UTTRYCK I LANDSKAPET

- Relationen mellan en medeltida kvarn vid strömmande vattenkälla och lokaliseringen av medeltida sätesgårdar syns genom Örsleds kvarn, aktiv från 1300-tal till 1960-tal. Nuvarande anläggning uppförd 1840. Tillhörande dammanläggning är ett viktigt uttryck

- Ruinen efter det medeltida fasta huset är det tydligaste uttrycket för Bergkvaras nationella storhetsperiod under senmedeltid. Ruinens sjönära placering gör att utvecklingen från en perifert belägen medeltida sätesgård till ett centralt placerat säteri särskilt tydlig. (Den utvecklingen är även läsbar i de riksintressanta herrgårdsmiljöerna Toftaholm och Jät (Ljungby respektive Växjö kommun))

- Det storgodspräglade och arkitektoniskt utformade landskapet runt huvudgården är godslandskapets centrum. De öppna utblickarna över Bergkvarasjön och över de öppna markerna, frånvaron av annan bebyggelse och alléerna som i tre riktningar sträcker sig ut från herrgården är nyckelkaraktärer för godslandskapet.

- Gårdscentrum med huvudbyggnad och flyglar från 1700-tal, parkanläggningen med sina alléer, närheten till borgruinen, bebyggelsemiljön kring ekonomibyggnaderna med varierande byggnader från framförallt 1800-tal och tidigt 1900-tal

- Relationen mellan ett storgods och dess patronatskyrka är särskilt tydlig genom Bergunda kyrka och de fysiska avtryck som detta har satt i kyrkomiljön, bland annat genom en särskild herrskapsläktare i kyrkans södra korsarm, släktens gravkor och särskilda begravningsplats.

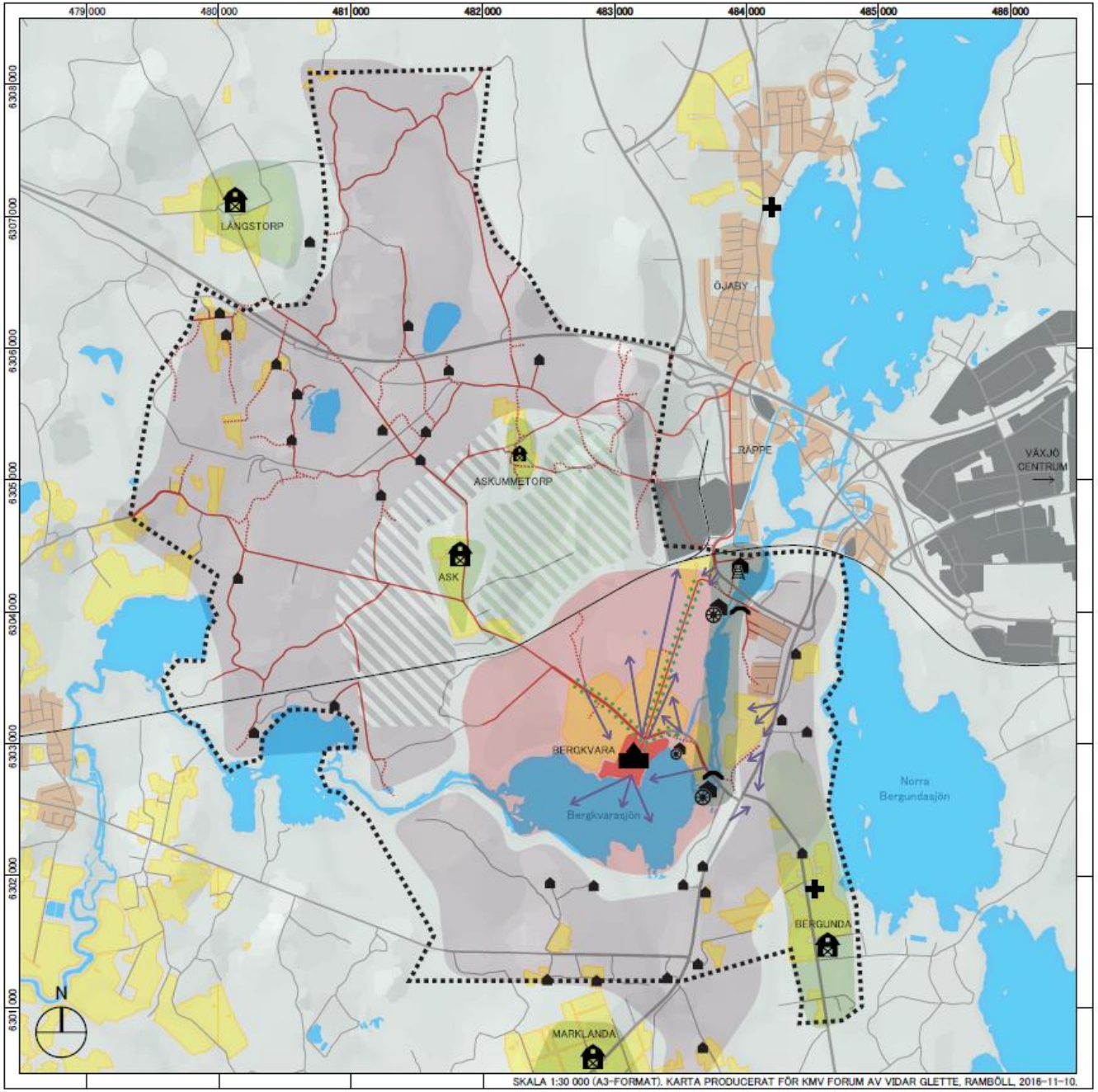
- Kommunikationslämningar i form av den gamla landsvägssträckningen vid Örsled, 1800-talets landsväg från väg 23 mot Alvesta genom godslandskapet, stenvalvsbroar vid Örsled och Räppe.

- Miljön är ett pedagogiskt exempel på ett godslandskaps framväxt och socio-ekonomiska struktur från ffa 1700-tal och framåt. Detta tar sig uttryck i:

    - Ett torplandskap med ett trettiotal bevarade torp (inom riksintresset), och ett stort antal torplämningar. Till torplandskapet hör ett karaktäristiskt småskaligt odlingslandskap och mindre ladugårdar samt ett vägnät av mindre vägar.

- Ett flertal utgårdar från första och andra hälften av 1800-talet. Utgårdarna Ask och Bergunda Södregård ligger inom riksintresset, medan Långstorp och Marklanda ligger utanför nuvarande riksintresse. Till utgårdarna hör de rationaliserade jordbruksmarkerna av varierande skala (från det relativt småskaliga vid Ask till det herrgårdsliknande landskapet vid Marklanda) och omkringliggande torp

- Industrimiljöer geografiskt och funktionellt kopplade till vattenkraften och/eller järnvägen

Bergkvara herrgårdslandskap

Kulturmiljö av riksintresse

Kvaliteter och uttryck

- Riksintressets utbredning
- Herrgård
- Gårdar
- Torp
- Industri kopplat till vattenkraft
- Industri kopplat till järnväg
- Kyrkor
- Bevarandevärda broar

- Dagens vägnät
- Järnväg
- Vägar inom riksintresset äldre än 1950
- Vägar inom riksintresset försvunna sedan 1950[1]
- Viktiga siktlinjer
- Alléer

Zonindelning/markytor

- By/gårdszon
- Centrumzon
- Industrizon
- Torpzon
- Utvidgat torpzon
- Historisk utmark
- Låg bebyggelse
- Verksamhetsområde
- Åkermark

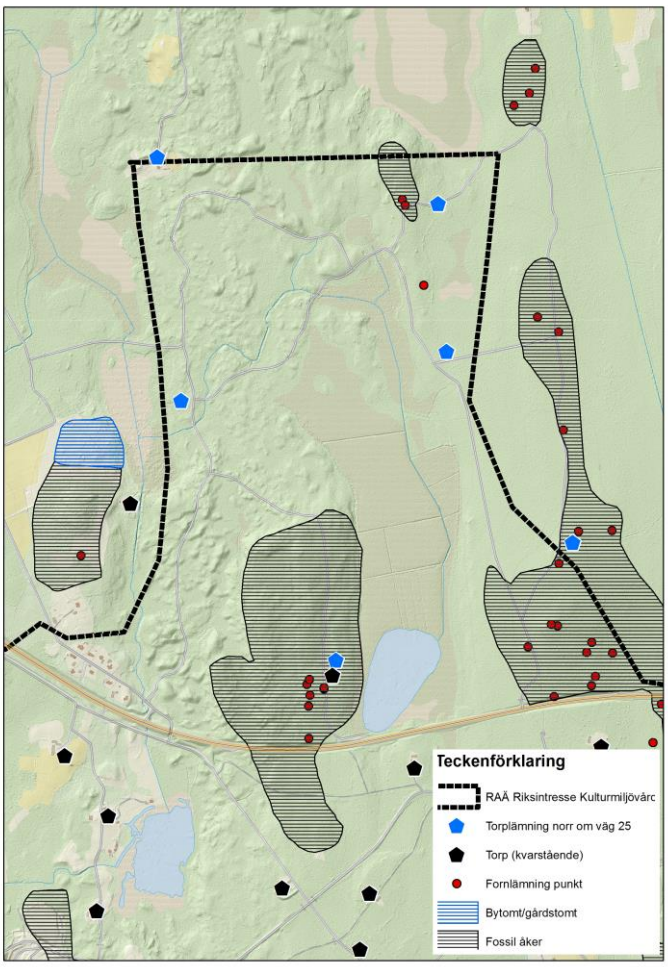
[1] Analys baserad på historisk kartdata från Lantmäteriet (Ekonomisk karta över Sverige, 1950).

TÅLIGHET OCH KÄNSLIGHET

Riksintressets omfattande geografiska utbredning gör att de olika delarna har en mycket varierande karaktär. De varierande karaktärer som landskapet inom riksintresset uppvisar hör samman med landskapsdelarnas olika historiska funktion och är en viktig del av riksintressets värde. Landskapets skiftande karaktär har bland annat beskrivits i och med den zonindelning som presenterades i utredningen 2005, och som återfinns i översiktsplanens riktlinjer.

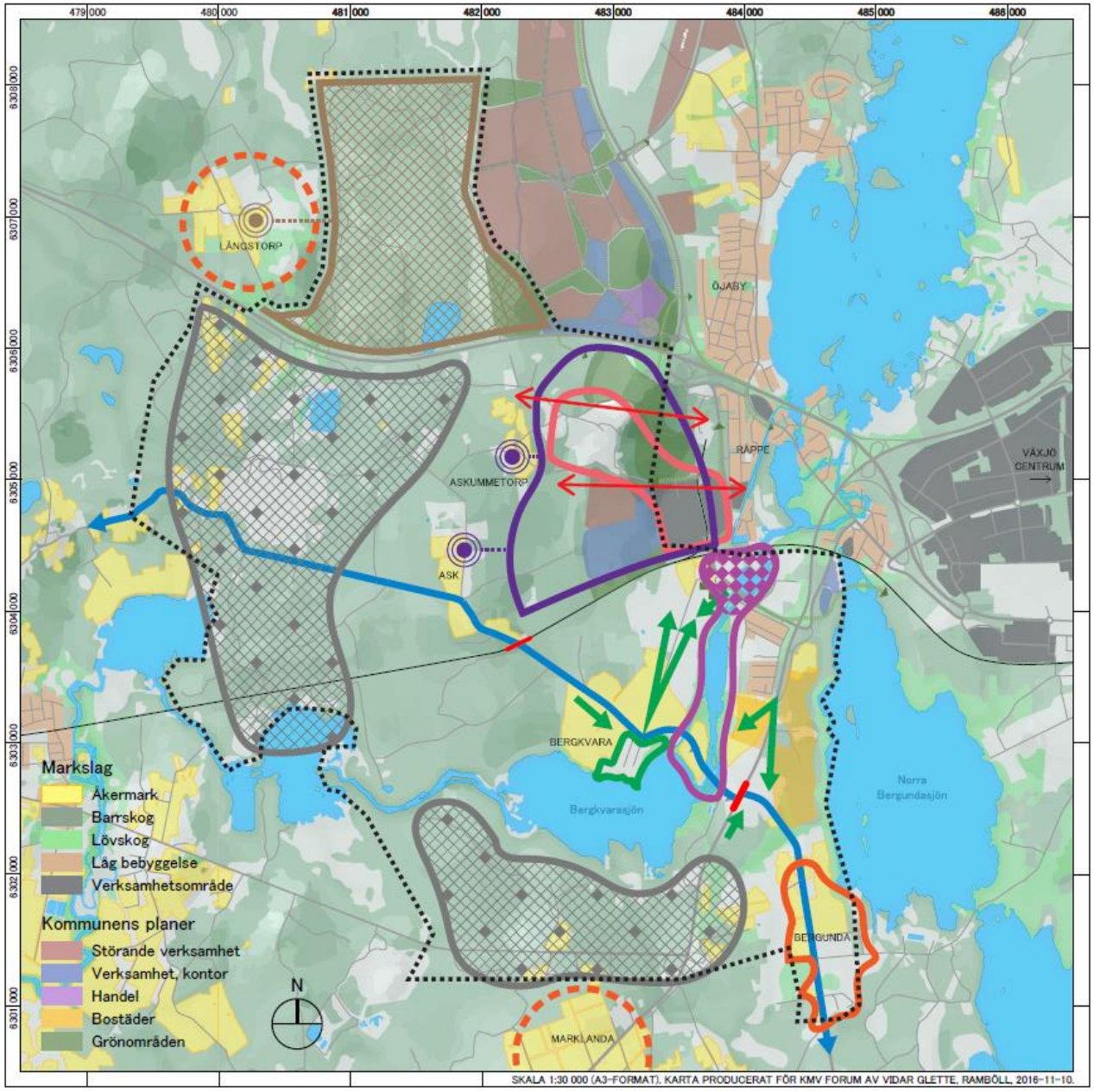
Inom riksintresset finns områden med hög tålighet på grund utav relativt få fysiska uttryck och/eller redan störande verksamheter som har minskat områdets läsbarhet. Norr om väg 25 finns ett större område som historiskt sett utgjort en del av godsets torplandskap. I samband med anläggande av väg 25 under tidigt 1970-tal har området delvis skurits av från det övriga riksintresset och ett antal vägar har försvunnit. Området består framförallt av ett skogsdominerat landskap med modernt skogsbruk och tillgängligheten inom området är begränsad på grund utav flera vägspärrar. Området innehåller ett flertal torplämningar varav flera är mycket väl läsbara i landskapet och utmärkta inom ramen för hembygdsföreningens inventering. Vägsystemet överensstämmer i stort sätt helt med ett äldre vägnät, belagt från år 1950 men troligen med anor tillbaka till framväxten av torplandskapet (1700-tal). Inom området finns även större arealer med fossil åkermark med okänd åldersbestämning, samt rester av det historiska odlings- och ängslandskapet, bland annat av flera ädelövträd. De inventerade fem torp som legat inom området var dock redan övergivna och rivna 1950[4], och det moderna skogsbruket har raderat många av torplandskapets karaktärsdrag. Tåligheten för ny verksamhet inom området bedöms vara hög. Med sitt läge invid väg 25 är området dock en port in till Växjö. Vid ev nybyggnad bör områdets potential i form av kvarvarande ädellöv, vägstruktur, torplämningar och områden med fossilåkermark utnyttjas, och dessa spår bör i mjöligaste mån införlivas i det nya.

[4] Efter kartstudier av 1950-talets fastighetsekonom.

Teckenförklaring
RAÄ Riksintresse Kulturmiljövård
Torplämning norr om väg 25
Torp (kvarstående)
Fornlämning punkt
Bytomt/gårdstomt
Fossil åker

Bergkvara herrgårdslandskap

Kulturmiljö av riksintresse

Känslighet och tålighet

Huvudgårdens dominans i det övrigt tomma och öppna odlingslandskapet ska inte utmanas av annan bebyggelse. Öppna siktlinjer som indikerar ett godslandskap är viktiga att bibehålla, liksom de öppna siktlinjerna från huvudgården och ut över de öppna ägorna.

Den norra industrizonen karaktäriseras av en blandad och icke planlagd bebyggelse av olika karaktär och skala. Denna del är tålig för nya etableringar av såväl verksamheter som bostadsbebyggelse. Nya kompletteringar bör dock följa områdets brokiga skala och utformning. Befintliga industrier och deras koppling till vattnet respektive järnvägen ska inte påverkas negativt. Den södra delen kring Örsleds kvarn är känslig för förändring.

Området kring Räppe industriområde, asfaltverket och Kvällebergs skidspår utgör ett stört område med befintlig negativ inverkan på riksintresset. Uttrycken inom området är få men utvecklingen inom detta avgränsade område kan ytterligare påverka övriga delar av riksintresset, visuellt och genom ytterligare barriäreffekter. Befintliga negativa effekter kan minskas genom återöppnande av vägar samt ev. plantering av trädridå söder om verksamhetsbebyggelsen. Stärk områdets friluftsliv genom att lyfta fram de vägrester, gårds- och torplämningar som ligger inom Kvällebergs skidspårsområde.

Planeringsinriktning för hela området bör utredas i ett planprogram. Ett långsiktigt mål kan vara att utnyttja områdets potential för friluftsliv och upplevelsen av kulturlandskapet snarare än att bygga ut störande verksamhet. Viss utökning av verksamhetsområdet bör kunna ske utan påtaglig skada. En förutsättning är dock att detta inte inverkar visuellt på centrumzonen, samt att inte ytterligare vägar stängs av. En förutsättning är även att verksamheten inte påverkar gårdsmiljöerna Askummetorp och Ask.

Torplandskapet är känsligt för avstängda eller omledda vägar som minskar konnektiviteten med huvudgården. Torplandskapet har historiskt varit ett föränderligt landskap, och punktvisa kompletteringar av ny bebyggelse som i skala och struktur håller sig till torplandskapet kan göras. Samlad bebyggelse bryter mot torplandskapets struktur; om sådan föreslås ska lokalisering och utformning utredas ingående.

Torplandskapet norr om väg 25 har låg läsbarhet och begränsad tillgänglighet samt är avskilt från övriga riksintresset genom väg 25. Området har en hög tålighet, men vid utveckling bör områdets potential i form av ädellöv, småskalig vägstruktur och områden med torplämningar och fossil åkermark utnyttjas. En potentiell port in till Växjö.

Den historiska landsvägen mellan Växjö och Alvesta/Aringsås löper genom landskapet och utgör en viktig länk för att sammanbinda riksintressets olika delar. Den korsande väg 23 är hårt trafikerad och utgör en barriär på passagen mellan Bergkvara gård och Bergunda by. Ombyggnationer och breddningar av väg 23 som ytterligare förstärker den visuella och rörelsemässiga barriäreffekten bör undvikas.

Bergunda kyrkby, liksom utgårdarna Långstorp och Marklanda, präglas av ett sammanslaget och rationaliserat jordbruk med öppna utblickar. Det öppna odlingslandskapet kan tåla punktvis bebyggelse i traditionsenliga lägen. Samlad bebyggelse eller bebyggelse på åkermark bör undvikas.

Långstorp och Marklanda föreslås införlivas i riksintresset.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Stärk områdets funktion som tätortsnära friluftsområde i ett kulturlandskap genom att anlägga leder för vandring och cykling (längs med befintliga och historiska vägsträckningar) som kopplas samman med friluftsområdet kring Norra Bergundasjön och som leder igenom godslandskapet alla delar.

- Huvudgårdens dominans i det övrigt tomma och öppna odlingslandskapet ska inte utmanas av annan bebyggelse. Öppna siktlinjer som indikerar ett godslandskap är viktiga att bibehålla, liksom de öppna siktlinjerna från huvudgården och ut över de öppna ägorna

- Torplandskapet norr om väg 25 har låg läsbarhet och begränsad tillgänglighet samt är avskilt från övriga riksintresset genom väg 25. Området har en hög tålighet, men vid utveckling av området bör områdets potential i form av ädellöv, småskalig vägstruktur och områden med torplämningar och fossil åkermark utnyttjas. En potentiell port in till Växjö.

- Den norra industrizonen karaktäriseras av en blandad och icke planlagd bebyggelse av olika karaktär och skala. Denna del är tålig för nya etableringar av såväl verksamheter som bostadsbebyggelse. Nya kompletteringar bör dock följa områdets brokiga skala och utformning. Befintliga industrier och deras koppling till vattnet respektive järnvägen ska inte påverkas negativt. Den södra delen kring Örsleds kvarn är känslig för förändring.

- Området kring Räppe industriområde, asfaltverket och Kvällebergs skidspår utgör ett stört område med befintlig negativ inverkan på riksintresset. Uttrycken inom området är få men utvecklingen inom detta avgränsade område kan ytterligare påverka övriga delar av riksintresset, visuellt och genom ytterligare barriäreffekter. Befintliga negativa effekter kan minskas genom återöppnande av vägar samt ev. plantering av trädridå söder om verksamhetsbebyggelsen. Stärk områdets friluftsliv genom att lyfta fram de vägrester, gårds- och torplämningar som ligger inom Kvällebergs skidspårsområde.

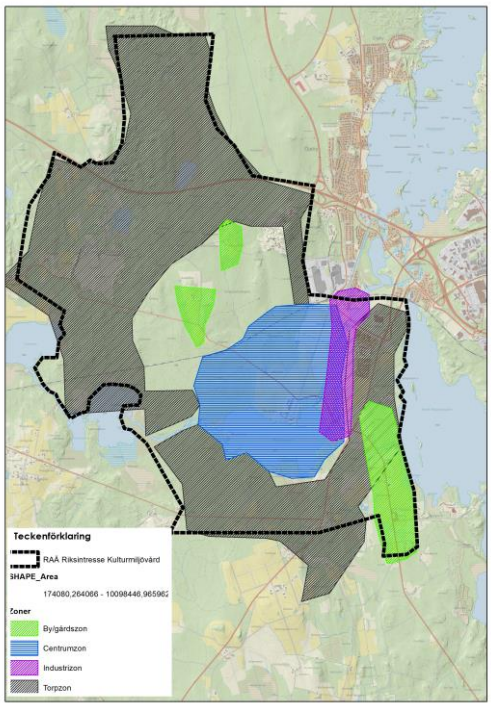
- Viss utökning av verksamheterna i Räppe industriområde bör kunna ske utan påtaglig skada. En förutsättning är dock att detta inte inverkar visuellt på centrumzonen, samt att inte ytterligare vägar stängs av. En förutsättning är även att verksamheten inte påverkar gårdsmiljöerna Askummetorp och Ask.

- Torplandskapet är känsligt för avstängda eller omledda vägar som minskar torplandskapets konnektivitet med huvudgården. Torplandskapet har historiskt varit ett föränderligt landskap, och punktvisa kompletteringar av ny bebyggelse som i skala och struktur håller sig till torplandskapet kan göras. Samlad bebyggelse bryter mot torplandskapets struktur, om sådan föreslås ska lokalisering och utformning utredas ingående.

- Den historiska landsvägen mellan Växjö och Alvesta/Aringsås löper genom landskapet och utgör en viktig länk för att sammanbinda riksintressets olika delar. Den korsande väg 25 är hårt trafikerad och utgör en barriär på passagen mellan Bergkvara gård och Bergunda by. Ombyggnationer och breddningar av väg 25 som ytterligare förstärker den visuella och rörelsemässiga barriäreffekten bör undvikas.

- Bergunda kyrkby, liksom utgårdarna Långstorp och Marklanda, präglas av ett sammanslaget och rationaliserat jordbruk med öppna utblickar. Det öppna odlingslandskapet kan tåla punktvis bebyggelse i traditionsenliga lägen. Samlad bebyggelse eller bebyggelse på åkermark bör undvikas.

- Långstorp och Marklanda föreslås införlivas i riksintresset.

De övergripande riktlinjer som fastslagits i översiktsplanen bör fortsatt gälla som planeringsinriktning för de olika karaktärsområdena av riksintresset. Källa: Fördjupad översiktsplan för Bergkvara, karta: KMV forum

FÖRSLAG PÅ ÄNDRINGAR

Nuvarande riksintressebeskrivning:

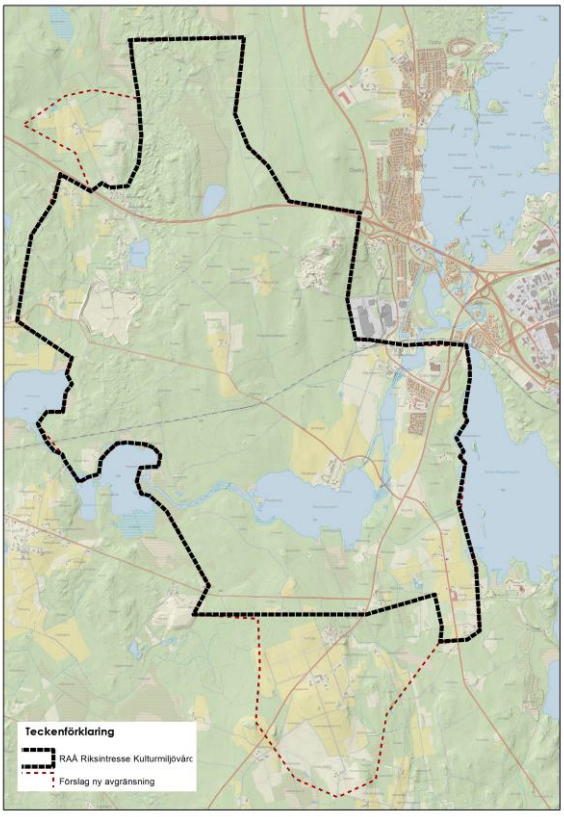
Bergkvara [G 26] (Bergunda sn)

Motivering: Bergkvara är en herrgårdsmiljö som sedan 1300-talet kontinuerligt fungerat som storgods. Godset var under senmedeltid ett av Nordens största gods, men blev från 1600-talet och framåt förankrat i lokalsamhället. Landskapet runt Bergkvara är fyllt med lämningar från jordbruk och industriell verksamhet som minner om människors levnadsvillkor under godset och hur dessa förändrats under århundradens lopp.

Uttryck för riksintresset: Ett godscentrum med medeltida ruin från 1470-talet, herrgårdsanläggning från 1700-talets slut, monumentala ladugårdsbyggnader från omkring 1900, alléer, trädgård och ett storskaligt odlingsoch betespräglat landskap. På behörigt avstånd från centrum finns f.d. byar och småskalig torpbebyggelse med tillhörande odlingslandskap samt den medeltida kyrkan i Bergunda. Längs Helige å minner exempelvis Örsleds kvarn om godsets industriella verksamhet

Nuvarande riksintressebeskrivning beslutades 2007 och motsvarar väl riksintressets värden. Ingen ändring föreslås.

Förslag gränsändring
Riksintressets avgränsning föreslås ändras så att de två utgårdarna Långstorp och Marklanda med tillhörande inägor innefattas.

KÄLLFÖRTECKNING

Hansson, Martin, *Från renjägare till Viking: En arkeologisk historia om södra Småland*. Artikel i *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Hansson, Martin, *Gods, människor och landskap: Bergkvara under 700 år,* Smålands museum rapport 2005:23, Växjö

Hansson, Martin och Nylén, Alexandra, *Bergkvara- ett godslandskap med historia*, Länsstyrelsen Kronoberg 2011

Höglin, Stefan *Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län*. Länsöversikt. Raä 1998

Johansson, Lennart (red.), *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Vejde, P. G., *Kronobergs läns herrgårdar - Historisk översikt jämte ägarlängder*, Hylten-Cavalliusföreningens årsbok 1928-29

FMIS, Riksantikvarieämbetet,
http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html

Kommunala planer och program:
Översiktsplan- del Växjö stad, 2012

Länsstyrelsen I Kronobergs län:
Kronobergs Natur, Naturvårdsprogram för Kronobergs län, 1989

Regionalt Kulturmiljöprogram,
http://lansstyrelsen.se/KRONOBERG/SV/SAMHALLSPLANERING-OCH-KULTURMILJO/KULTURMILJOPROGRAM/Pages/default.aspx